

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІРОНІЇ В ПРОСТОМУ УСКЛАДНЕНОМУ РЕЧЕННІ

Юлія. Пацаранюк. Лексико-синтаксичні засоби вираження іронії в простому ускладненому реченні

Ускладнення речення напівпредикативними та пояснювально-уточнювальними зворотами є надзвичайно поширеним явищем вираження іронії в українській мові. Іронія в ускладнених реченнях виникає внаслідок протиставлення змісту, що міститься в основній частині речення, змістові, що виражає напівпредикативний зворот.

Ключові слова: іронія, просте ускладнене речення, напівпредикативний зворот, пояснювально-уточнювальний зворот, позитивема, негативема.

Юлия Пацаранюк. Лексико-синтаксические средства выражения иронии в простом усложненном предложении

Усложнение предложения полупредикативными и объяснительно-уточняющими оборотами является чрезвычайно распространенным явлением выражения иронии в украинском языке. Ирония в усложненных предложениях возникает в результате противопоставления содержания, которое находится в основной части предложения, содержанию, что выражается полупредикативным оборотом.

Ключевые слова: ирония, простое усложненное предложение, полупредикативный оборот, объяснительно-уточняющий оборот, позитивема, негативема.

Yulia Patsaraniuk. Lexical-syntactic facilities of expression Irony in the simple complicated sentence

Complication of sentence by semipredicative and explanatory turns is a widespread phenomenon of irony's expression in Ukrainian. Irony in the complicative sentences arises up as a result of contrasting of basic part maintenance to that maintenances witch expresses a semipredicative turn.

Key words: irony, complicated sentence, semipredicative and explanatory turns, positive word, negative word.

Реалізуючи свої комунікативні інтенції, намагаючись досягнути певного стилістичного ефекту, у тому числі й іронічного, суб'єкт використовує різноманітний арсенал мовних засобів. Серед інвентарю цих засобів особливе місце посідають передусім ті, що експліцитно репрезентовані на рівні синтаксичної структури речення. Зокрема, одним із способів створення іронічного смислу у реченні є відокремлення – ритміко-інтонаційне (на письмі – пунктуаційне) та смислове виділення конструкції, яка не входить до предикативного мінімуму [4, с. 376]. Найпоширенішим типом конструкцій з відокремленням є речення, ускладнені напівпредикативними та пояснювально-уточнювальними зворотами.

У коло наших інтересів входять реченнєві структури, ускладнені напівпредикативними конструкціями з метою емоційного впливу на адресата через створення іронічного ефекту.

Метою наукової розвідки є схарактеризувати типи напівпредикативних та пояснювально-уточнювальних зворотів, маркованих іронічним значенням, визначити їхні функції в реалізації іронії у структурі простого ускладненого речення.

Чимало мовознавців вважають, що вчення про звороти, які відносяться до напівпредикативних, ще не достатньо розроблене. Багато дослідників використовують термін „відокремлені члени речення” [6; 7]. Інші дослідники такі, як І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, цей термін вважають не досить вдалим, бо не можна, наприклад, „розглядати дієприкметникові та дієприслівникові звороти, як означення чи обставини, адже вони зберігають певну автономність щодо присудка, а тому і називатися такі конструкції мають напівпредикативними” [5, с. 326.]. Науковці вважають, що ускладнювачі (різного роду звороти) не є членами речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного уживання.

І. Вихованець, описуючи формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну структуру простого ускладненого речення, трактує ускладнювальні компоненти як відокремлені та опосередковані другорядні члени [див.: 1].

Можна погодитися з терміном *відокремлення*, розглядаючи його як інтонаційно-смислове явище на рівні пунктуації або комунікації. Явище відокремлення безпосередньо пов'язане з реалізацією певної мети суб'єкта в рамках окремого мовленнєвого акту, а його використання завжди орієнтоване на підвищення ступеня вірогідності суб'єктивної реакції адресата. О. Кульбабська визначає такі основні завдання феномена відокремлення як одного з вербальних засобів мовленнєвого акту:

1) з його допомогою експліцитно виділяються певні кванти інформації, на яких фіксується увага адресата;

2) воно пов'язане з імпліцитною комунікативно-прагматичною настановою суб'єкта;

3) відокремлення стимулює відповідну реакцію адресата [3, с. 208].

Зі стилістичного погляду, відокремлення в реченні – це своєрідне смислове та інтонаційне виділення в ньому одиничного або поширеного (дво- чи кількаслівного) члена речення. „Усяке відокремлення в реченні – відокремлене слово чи відокремлений зворот – семантично й граматично доповнює весь склад конкретного речення, своєрідно розгортає його. Тільки взаємозв'язком з елементами всього речення, з його невідокремленою частиною і на фоні позареченнєвого буття всього речення виявляється справжня сутність відокремленої частини в кожному конкретному реченні, його функціональна неповторність, стилістична індивідуальність” [2, с. 256].

Щоб виявити синтаксичні особливості відокремлених членів, необхідно визнати, що в мові є напівпредикативні звороти, які базуються на особливих напівпредикативних відношеннях. Уточнювальні одиниці „необхідно розглядати окремо, оскільки вони не виражають напівпредикативних відношень” [5, с. 326].

Функцію створення іронії різними зворотами ми виводимо з такої умови відокремлення: як особливе смислове навантаження (виділення) члена речення з певною стилістичною, у даному випадку – іронічною метою.

Часто для створення іронічного ефекту у висловленнях вживаються різного роду напівпредикативні звороти, окремі з яких логічно не співвідносяться з основним змістом повідомлюваного, тобто якщо перша пропозиція (а нам відомо, що усі прості ускладнені речення – поліпропозитивні) сприймається як твердження у прямому значенні, то друга пропозиція – це твердження, висловлене переносно. Наприклад: – *Іду у відрядження... Коли повернуся? Днів через три... Будь ласка, не зітхай так тяжко. Це ж звичайнісіньке відрядження, яких уже були десятки і будуть ще добрі сотні... Утішивши отак дружину, треба спішно мчати додому за бритвою, зубною щіткою та чистою сорочкою* (В. Чемирис). Або ж: *Любив Україну, любив, як коханку, її обібравши до нитки, мов злодій, утік, в закордонному банку сховавши мільйонну калитку* (А. Фаріон). Як у першому, так і в другому висловленнях дієприслівникові звороти служать для виділення реми, вносячи до неї негативний суб'єктивно-оцінний момент.

Іронія у реченнях, ускладнених напівпредикативними субстантивними зворотами, досягається не тільки переносним значенням, а й особливим доповненням до основного змісту повідомлення, певним комічним уточненням із значенням винятку, як-от: *Все віддав би він для Батьківщини, крім своєї дачі і машини* (УСЕ, 122).

Іронічний ефект у реченнях з відокремленням досягається через використання напівпредикативних конструкцій, які перебувають в алогічних відношеннях з базовою частиною, зокрема:

1) дієприкметникових зворотів: *Риболовля заспокоює нерви, розтьопані підвищенням цін в магазині „Океан”* (Перець, № 5, 2005); *Прекрасно: нічого в світі так не люблю, як каву і молодих дам, розлучених нарсудом!* (О. Черногуз). Іронічний ефект у висловленнях такого типу досягається за рахунок протиставлення значень відокремленої конструкції та основного змісту речення, як-от: *Безтурботний мав природне відчуття дівочої психології, в його великій голові, не переобтяженій знаннями, знайшлося досить місця для цілої купи віршів, і завдяки цьому, наприклад, він міг вважати себе вченим за міністрів Древньої Спарти, які вміли тільки писати, читати і плавати* (П. Загребельний) // у реченні імпліцитно висловлено негативну оцінку з приводу розумових здібностей особи;

2) ад'єктивних зворотів: *А що вже вони до торгів були вдатні й охочі – кожному з них свій дід на ярмарок возив, але жодну з них, таку хорошу, на тому ярмарку ніхто не торгував і не купив!* (Є. Гуцало) // інформація, яка міститься у відокремленому компоненті, переосмислюється як аксіологічний вияв авторського негативного ставлення до персонажа;

3) дієприслівникових зворотів: *Піднявши не той прапор, можна опустити цілий народ* (Перець, № 8, 2005); *Яблунівці підозрювали, що буфетниця Настя з сільської чайної теж потай мріяла про політ у космос, сподіваючись, очевидно, підняти престиж своєї професії* (Є. Гуцало) // іронія у наведених прикладах реалізується несподіваністю зіткнення значень відокремленої та базової частини речення, а вже у висловленні: *Кранку (терпінню. – Ю. П.) поставив Перший національний, зігрівши душу актуальною новиною, що на Житомирщині тимчасом вельми вдало Perezимували колгоспні телята* (О. Забужко) // іронічність зосереджено не у самому відокремленому компоненті, а в поєднанні слова *актуальний* та фразеологізму *зігрівши душу*, використаних з енантіосемічним переосмисленням;

4) субстантивних зворотів (виражених іменниками у сполученні з прийменниками *крім, окрім,*

замість та ін.): *Такий* (українці – Ю. П.), *бачся, співолюбний удався нарід, що хлібом його не годуй, і взагалі нічим, крім байочок про бездефіцитний бюджет, не годуй – а дай тільки послухати що-небудь лірично-задушевне. Ну, наприклад, ось таке: Ми-ила-ая, любовь моя ты сизоры-ылая!*..(О. Забужко) // такий субстантивний зворот має обмежувально-видільний відтінок.

Особливу групу становлять напівпредикативні субстантивні конструкції, побудовані за схемою порівняльних зворотів, у яких лексико-синтаксичний алогізм створюється між атрибутивним компонентом та порівняльною конструкцією, наприклад: *Жвавий, як пень* (УП, 15); *Прямий, як свинячий хвіст* (УП, 98); *Гарна, як руде теля; Гарний, наче пес базарний* (УП, 13); *Голодний, як мельникова курка* (УП, 16). Іронія у таких висловленнях досягається за рахунок протиставлення ознак об'єкта та суб'єкта порівняння: в одному контексті поєднано лексему з позитивним значенням (позитивему) і фразеологізований компонент з протилежним до попереднього компонента значенням (негативему). Протиріччя, яке лежить в основі такого алогічного зіставлення, породжує іронічний контекст висловлення.

Майже у всіх випадках використання напівпредикативних конструкцій з метою створення іронії на них припадає особливе актуалізаційне навантаження: вони перетворюються у смисловий центр висловлення, реалізуючи при цьому додаткове комунікативно-стилістичне завдання. Порівняймо: *Майстер перукарні не тільки робив шестимісячну завивку, манікюр, педикюр, а ще й продавав з-під поли французькі шиньйони, виготовлені у Києві на Подолі, та миколаївські парфуми, розлиті у французькі пляшечки з яскравими імпортованими етикетками* (Чорногуз, 438).

Механізм створення іронії у простих ускладнених реченнях можна простежити, зіставивши семантику пропозицій, які входять до складу речення. Проаналізуємо вище наведений приклад: 1-ша пропозиція – *продавав французькі шиньйони*, 2-га пропозиція – *шиньйони виготовлені у Києві на Подолі*. Розглянувши обидві пропозиції, можна помітити парадоксальність висловленої фрази, оскільки друга пропозиція, виражена дієприкметниковим зворотом, імпліцитно заперечує першу без формальних показників заперечення. Така імпліцитно виражена оцінка є іронічною, оскільки за основу покладено протиріччя між формою та змістом повідомлення.

Найбільшим семантичним потенціалом у реалізації іронічної модальності серед різного роду напівпредикативних зворотів володіють ті, що знаходяться у пост- та інтерпозиції відносно речення, оскільки спершу певне явище мусить констатуватися як можливе в об'єктивній дійсності, а потім уже через відокремлені конструкції може даватися їм відповідна експліцитна чи імпліцитна оцінка, наприклад: *За рік їх (твої гроші – Ю. П.) з'їсть як не інфляція, то рідна держава – утнувши який-небудь черговий, як на слаломі, пірует, після якого лиш потилицю чухати зостанеться, – до чого як до чого, а до своєї по-жіночому примхливої непередбачуваності вона нас вже добре привчила...* (О. Забужко).

Особливу функцію у створенні іронічного контексту відіграють пояснювально-уточнювальні звороти. Вони відрізняються від напівпредикативних зворотів і структурно, і семантично. З семантичного погляду пояснювально-уточнювальні звороти конкретизують компоненти висловлення, у той час як напівпредикативні містять додаткове повідомлення. Зі структурного погляду такими конструкціями можуть бути будь-які члени речення: головні і поширювачі, тоді як напівпредикативними – тільки поширювачі.

Досить часто пояснювально-уточнювальні звороти використовуються для створення іронії у структурі простого ускладненого речення. Зазвичай вони вносять у речення інформацію, яка є протилежною до основного змісту повідомлюваного, що створює антифразисний контекст. Порівн.: *Після цього матуся Карает зробила коротенький екскурс, сторінок на десять машинопису через один інтервал, у свою молодість* (О. Чорногуз). В основному реченні повідомляється ознака предмета мовлення (*екскурс коротенький*). Пояснювально-уточнювальний зворот нейтралізує значення лексеми *коротенький* уточненням *сторінок на десять машинопису через один інтервал*, що імпліцитно виражає поняття *багато*. Додає іронічності також інверсія слова *сторінок*, яке для позначення конкретної кількості здебільшого вживається після числівника.

Антифразисний контекст у висловленнях створюється використанням різних пояснювально-уточнювальних зворотів, а саме:

а) ад'єктивних: *Наш герой дві цитати навіть вимовляв по-латині. Одну з них, коротешу, міг безпомилково написати в альбомі, але поки що нагоди такої не траплялося* (О. Чорногуз) (йдеться про людину, яка навчалася на історичному й філологічному факультетах);

б) субстантивних: *...Великий культурний центр витворюється, звісно ж, не остійним р'яботинням гастрольних афіш (переважно однієї держави), – насправді це місто, де можна гнилого*

й паскудного вечора всунулися до незнайомих театральних дверей погрітися – і потрапити на класний спектакль... (О. Забужко) // у даному висловленні різкого протиріччя між основним реченням та зворотом немає, однак іронічний відтінок значення має лексема *переважно*, яка в даному контексті набуває значення *завжди*; крім того, іронію створює імпліцитне називання предмета мовлення, який, на перший погляд, залишається неназваним;

в) адвербіальних: *Сідалковський підвівся, розім'яв свої довгі кінцівки і почав, уже вкотре, вивертати усі кишені, як підручники студент, котрому весь час здається, що в один із них він колись поклав троячку* (О. Черногуз).

Отже, імплікація різноманітних додаткових значень і переосмислення повідомленої інформації є основою використання таких зворотів зі стилістичною метою. Що стосується комунікативного зсуву, який спостерігається у наведених прикладах, то він пов'язаний з різницею у емоційно-оцінному статусі основного речення і відокремленої конструкції: якщо в основному реченні актуалізується здебільшого позитивна оцінка, то у відокремленій конструкції експліцитно чи імпліцитно відображено негативну оцінку, а зіткнення понять з полярною семантикою і породжує іронічний зміст висловленої думки. Антифразисний характер висловлення та значеннєва невідповідність форми вираження змісту та основного його смислу досягається за рахунок іронічного коментування, яке зосереджується здебільшого у зворотах. Переконані, що іронія – це унікальна категорія суб'єктивної модальності, яка має найрізноманітніші способи вираження у різних типах синтаксичних конструкцій, а також тексту як найбільшій синтаксичній одиниці, що стане перспективою для подальших наукових розвідок.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [навчальний посібник] / І. Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 366 с.
2. Дудик П. С. Стилістика української мови : [підручник] / П. С. Дудик. — К. : Академія, 2005. — 368 с.
3. Кульбабська О., Сулима Т. Семантико-стилістичні функції відокремлення // Науковий вісник Чернівецького університету : Зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. Чернівці : ЧНУ, 2001. — Вип. 117—118 : Слов'янська філологія. — С. 206—211.
4. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении : [учебное пособие] / А. М. Пешковский. — М. : Учпедгиз, 1956. — 511 с.
5. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
6. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [За ред. М. Я. Плющ]. — К. : Вища шк., 1994. — 414 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. — К. : Академія, 2004. — 408 с.

Список умовних скорочень

УСЕ – Універсеп (універсальний словник епіграм), або ж УСЕ / Упоряд. В. Косяченко. — Чернівці : Буковина, 1998. — 304 с.

УП – Народ скаже – як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. — К., 1985. — 176 с.